

ՀՐԱԶՑԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ «ՀԱՅՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օ.Ե.Բաբայան

Հր.Աճառյանը, որ սկզբնավորել է լեզվաբանական մի շարք գիտաճյուղեր, նաև հայ ժողովրդի ու նրա գաղթականության պատմության խոշորագույն ուսումնասիրողներից է: Հոգվածում ներկայացվում է «Հայ գաղթականության պատմություն» գիրքը (768 էջ), որը բնութագրում է աշխարհի չորս ծագելուով կազմավորված հիսուսութ հայկական գաղթօջախները, ինչպես նաև հայերի ներգրտմանը տարբեր եղբրներում:

2006-ին լրացավ հայ ականավոր հայագետ-լեզվաբան, ակադեմիկոս Հրաչյա Հակոբի Աճառյանի ծննդյան 130-ամյակը: Ինչպես Մանուկ Աբեղյանն է ասում, «Նման լեզվաբան հայրուր տարին մեկ կարող է հայտնվել հայոց աշխարհում»: Նրա կյանքն, իրոք, աստվածային հրաշք է: Հայտնի է, որ ակադեմիկոս Աճառյանը գրել է 250 մեծ ու փոքր գիտական աշխատություններ, սկզբնավորել լեզվաբանական մի շարք գիտաճյուղեր: Սակայն ըջերին է հայտնի, որ Աճառյանը նաև հայ ժողովրդի ու նրա գաղթականության պատմության խոշորագույն ուսումնասիրողներից է:

Աճառյանի մայրը՝ Ընծան, իր ազգական քահանայից ժառանգություն էր ստացել «Հայ ժողովրդի պատմության» միատորայակը, որը տպագրվել էր ՂՃննտիկում և որպես դասագիրք էր ծառայում: Հայրը՝ Հակոբը, Սամաթիայի տարրական դպրոցում հայերենը սովորել էր Մ.Չամչյանի Քերականությունով («Քերականություն Հայկազեան լեզուի», ՂՃննտիկ, 1779): Այդ երկու գրքերն էլ Աճառյանի կյանքի ուղեկիցներն են եղել և մեծ սեր են առաջացրել նրա մեջ պատմության և լեզուների նկատմամբ:

Դեռ 1904 թ. Թավրիզի դպրոցում աշխատելիս (դասավանդում էր նաև հայ ժողովրդի պատմություն), Աճառյանը գրել է Գևորգ Չիլինկերյանի «Ընդհանուր պատմություն» դասագրքի երկու գլուխները՝ Հնդկաստանի և Չինաստանի մասին: Այստեղ է նա գրել նաև իր «Հայոց պատմություն» հյուսված ընդհանուր պատմության հիմա» արժեքավոր աշխատությունը, որը լույս է ընծայել Երևանի պետական տարաըր (2004, 484 էջ):

Հր.Աճառյանն անդրադարձել է նաև հայկական հարցին: 1906-1918 թվականներին նա աշխատում էր Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցում, լեզուներին գուգահեռ դասավանդում նաև հայ ժողովրդի պատմություն, հայոց աշխարհագրություն և հայ գրականություն: 1915 թ. Նոր Նախիջևանում տպագրվում է «Տաճկահայոց հարցի պատմություն» գիրքը (79 էջ), որտեղ Աճառյանը ներկայացնում է սկզբից մինչև 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանում և նրանից դուրս՝ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում, ապրող հայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը, Հայկական հարցի առաջացման նախադրյալները, ընթացքը և հայերի համար ոչ բարենպաստ ավարտը:

Դեռ 1901 թ. Թավրիզում աշխատելու տարիներին, Լազարյան ճեմարանը մրցանակ էր հայտարարել «Հայ գաղութների պատմություն» աշխատության վերաբերյալ: Երկու տարի ժամկետ էր տրված: Աճառյանը համարում է 20-րդ դարի սկզբներին հայ գաղութների վերաբերյալ նդած բոլոր աղբյուրները, նորից կարդում հայ հին մատենագրությունը, հին ժեռագիրները, հիշատակարանները, զանազան արժանագրություններ, տապանաքարեր, հին և միջնադարյան հեղինակների տաղերը, ինչպես նաև իր ժամանակի լրագրությունը, ճամփորդությունների ժամանակ լսում է տեղական ավանդությունները, պատմական դեպքերը և 1904-1906 թ.թ. Թավրիզում գրում պատմական և ազգային կարևոր նշանակություն ունեցող «Հայ գաղթականության պատմություն» աշխատությունը: Տնտագայում այն համարում է նոր տեղեկություններով, ներկայացնում Լազարյան ճեմարանի հայտարարած մրցանակաբաշխությանը և 1908-ին շահում մրցանակը՝ 2000 ռուբլի:

Աշխատանքը հրատարակվում է 2002 թ.՝ Երևանի Հրապա Աճառյանի անվան համալսարանի հովանավորությամբ (խմբագիրներ՝ ակադ. Հրանտ Ավետիսյան, բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Հովհաննես Բարսեղյան)։ Տնօրէն տպագրության է պատրաստվում մեծ հայագետի դուստրը՝ Զնարիկ Աճառյանը։ Այն (768 էջ) ներկայացնում է 58 ներկենքում ապրող հայերի պատագարիք։ պատմությունը, հայերի դերը տվյալ ներկենքի հասարակական-քաղաքական, ռազմական, տնտեսական, առևտրական, մշակութային կյանքում։

Ինչպես «Երկու խոսքում» նշում է պրոֆ. Հ. Բարսեղյանը, «Հրապա Աճառյանը այդ թեմայի առաջին ամբողջական ուսումնասիրողն է, որի քննությունը ինչպես լեզվաբանության ասպարեզում, այստեղ էլ հեռու է ազգայնական, կրոնական, կուսակցական, հարևանահովանավորչական կողմնակալ կաշկանդումներից։ Հնդիմակի՝ յուրայինների և այլոց գործի գնահատման չափանիշները, ազգային, իրավական ու բարոյական լինելուց բացի, նաև համամարդկային են» [1], էջ 6։

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ «Գաղթականություն կը կոչուի ազգի մը ամբողջական կամ մասնական հատուածներուն տեղափոխութիւնը մշտական բնակութիւն հաստատելու նպատակով» [1], էջ 10։ Հր. Աճառյանը տարբերակում է գաղթականության տնտեսներն ըստ տեղի, եղանակի, պատճառի, ձևի և քանակի։ Ըստ տեղի՝ գաղթականությունը լինում է ներսից դուրս, երբ մարդիկ, իրենց երկիրը թողնելով, հաստատվում են ուրիշ երկրում, դրսից դուրս, երբ արտաքին գաղթականություն է, ներսից ներս, երբ նույն երկրում տեղափոխություն է կատարվում, դրսից ներս, երբ հանգամանքների բերումով վարդ իր երկիրն է վերադառնում։ Աճառյանը ցավով է նշում, որ շատ է ներսից դուրս գաղթականությունը, որից անբաժան է դրսից դուրս շարժումը։ Հայերիս համար, դժբախտաբար, հազվադեպ է դրսից ներս գաղթը։

Ըստ եղանակի՝ Հր. Աճառյանը տարբերակում է թոնի կամ կամավոր գաղթ։ Երկուսն էլ շատ սովորական են հայերի համար։ Եթե գաղթօգնականը հայրենիքի հետ մշտական կապի մեջ են, «հաստատուն տեղականությունն գրաւական ունին», հայրենիքից կտրված լինելու դեպքում կորչելու վտանգի մեջ են։

Ըստ քանակի՝ գաղթականությունը լինում է անհատական կամ խմբական։ Ըստ Աճառյանի՝ գաղթականության տեղականության միակ գլխավոր պայմանը խմբականությունն է։ Այս տեսակետից տարբերություն է տեսնում Սեբաստիայի, Կիլիկիայի, Անիի, Մալաթիայի, Պոլսի և Լեհաստանի, Ռումինիայի, Ամերիկայի գաղթականությունների միջև։

Հր. Աճառյանը հայ գաղթականությունները բաժանում է չորս գծի՝ նյութիսային (տասը գաղթօջախ), հարավային-արևելյան (տասը գաղթօջախ), հարավային-արևմտյան (ինը գաղթօջախ) և արևմտյան (տասները գաղթօջախ)։ Ըստ այդմ էլ աշխատությունը բաժանվում է չորս մասի։ «Հյուսիսային գիծ» մասում Հր. Աճառյանը ներկայացնում է հետևյալ երկրները (անվանումները՝ ըստ Աճառյանի)՝ վրաստան, Ադրբեյջան, Հիւսիսային Աֆրիկէ, Եթովպիա, թրանսկալ, արևմտյան գիծ՝ Փոքր Ասիա, Մալաթիոյ շրջան, Տրապիզոնի շրջան, Սեբաստիոյ շրջան, Կենսարիոյ շրջան, Էնկիւրի-Գոնիոյ (Անկարա-Իկոնիայի) շրջան, Ձմիւռնիոյ շրջան, Բոտսիոյ շրջան, Նիկոմիդիոյ շրջան, Պոլիս, Յունաստան, Կրետէ, Մակեդոնիա, Պոլկարիա, Սմթրիա, Իտալիա, Մալանիա, Ֆրանսա, Ձուիցնրիա, Պելճիկա, Գաղղիա, Հոլանդիա, Շուտլոնգիա, Անգլիա, Իռլանդիա, Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, Հարավային Ամերիկա։ Յուրաքանչյուր գաղթօջախի մասին խոսելիս Աճառյանը ներկայացնում է տվյալ երկրի պատմությունը, թե ինչ պատճառով են հայերը եկել այդ երկիրը, ինչ դեր են խաղացել նրա քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքում։ Աշխատությունը քարձր է գնահատում խմբագիր պրոֆ. Հ. Բարսեղյանը. «Հր. Աճառյանի հայագիտական բոլոր բազմազան գործերին առանձնահատուկ է նյութի ընդգրկման պատմական թե արդիական լիակատարությունը։ Հայոց գաղթականության պատմության շարադրանքում հեղինակը թե պատմական առումով գրեթե հասել է թեմատիկ ընդգրկման լիակատարության (գրեթե ենթադրում, որովհետև բացարձակ լիակատարություն չի լինում),

ապա համաժամանակյա կամ արդիական կտրվածքով, գաղթօջախների անընդհատ ուժացման և նորերի գաղացման պայմաններում, նա մշտապես գտնվել է պատմական իրադարձությունների հետևից գնացողի, իր գրատվածքները անընդհատ լրացնողի ու թարմացնողի դերում: Այս էլ այն դեպքում, երբ հայերի գաղթականության գործընթացը ժամանակային առումով ընդգրկում է հազարամյակներ, իսկ տարածական առումով Արևելյան կիսագունդը՝ հյուսիսից հարավ, խաղաղ օվկիանոսից Ատլանտյան օվկիանոս և արևմտյան կիսագունդը՝ Հյուսիսային Ամերիկայից Հարավային Ամերիկա ներառյալ» [1], էջ 5:

Աճառյանի նկարագրմամբ՝ դարեր շարունակ հայ գաղթականության կամ նրա գործի մեջ են Հայոց մեծագործ արքաներն ու հայրենի հող ու երկիր պաշտպանող զորավարները, երկիր շինացնող ու մշակող, վանքեր ու տաճարներ կառուցող, կամուրջներ ու ապարանքներ կանգնեցնող ճարտարապետները, շինականներն ու արհեստավորները, ազգ պահող և կերակրող, աշխարհի հարստացնող վաճառականները, հային հավատացյալ պահող, անհավատին հավատի բերող, աշխարհավրու ճկունքին անձնվիրաբար սպասավորող, ըստ անհրաժեշտության նաև պատերազմում հերոսացող հոգևորականները, գիր ու գրականություն, տպարան ու հրատարակություն, գիտություն ու մշակույթ ստեղծող մտավորականությունը: Եվ այս ամենը հայրենիքից դուրս, օտար տերության և իշխանության տակ [1], էջ 6:

Հր.Աճառյանը նշում է, որ «հայաշատության կողմեն Պօլսեն և Թիֆլիսեն յնտոյ աշխարհի երրորդ քաղաքը» Բաքուն էր [1], էջ 54: Այն մի աննշան տեղ էր, շամալեցիների արքայազնը, որը քաղաքի անապատ հանքի շնորհիվ համաշխարհային քաղաք է դարձել: Առաջին անգամ 1874 թ. Միրզոյանցի է նավթաեռոցում առաջին շատրվանը խփել, որը Բաքվի համար մեծ առաջաց է կանխանշել:

Արքիմի և Նոր Մասիսեանի մասին խոսելիս՝ Հր.Աճառյանը հատկապես նշում է աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկուն, հայտնի երաժշտագետ Բրիտտափոր Կարա-Մուրզային, Ալ.Սպենդիարյանին, գրողներ Ռ.Պատկանյանին և Մ.Նալբանդյանին:

Աճառյանը հպարտությամբ է խոսում Նոր Զուղայի ազնվական տոհմից սերված Լազարյանների մասին: Ղազար Ղազարյանը իր չորս որդիներով և մեծ եարաստությամբ Մոսկվա էր եկել և այն փողոցը, որտեղ գտնվում էր Լազարյանների տունը, որտեղ և հետո կառուցվել են Հայոց Մ.խաչ եկեղեցին ու Լազարյան ճեմարանը, կոչվել է Հայոց նրբանցք (Армянский переулоч): Ղազարը 1753 թ. կառուցել է նաև կերպասի ու կտավեղենի գործարան, որտեղ արտադրում էր սկիեթի դիպակ, մետաքսեղեն, կերպաս, թավիշ, որոնք չէին տարբերվում ֆրանսիական ու անգլիական ապրանքներից: Կայսերական պալատը նրա հաճախորդն էր: Ղազար Լազարյանի մեծ որդին՝ Հովհաննեսը, տեղափոխվել է Պետերբուրգ: Կայսրուհու հրամանով Հովհաննես Լազարյանը նշանակվել է արքունի դրամանոցի խորհրդական, ստանձնել Սիբիրից և Պերմից պղնձադրամները մայրաքաղաք փոխադրելու գործը, հետզհետե նրաժեղ ատենական խորհրդական, ներքին գործերի պետական խորհրդական, իսկ Ավստրիայի կայսրը նրան կոմսության և պարոնության տիտղոս է շնորհել: 1815-ին Հովհաննես Լազարյանի կտակով է Մոսկվայում հիմնվել Լազարյան ճեմարանը: Կարևոր է նաև Գաղափարյան Անկյանցոցի կառուցումը: 1718-ին իզմիրցի հայերը Ասարախանում հիմնել են մետաքսի գործարան և ռուսների սովորեցրել կերպասի ջուլիանությունը: 1810-ին Ասարախանում բացվել է Աղաթաղյան վարժարանը:

«Եթե չհաշուենք Պոլսը, Լեհաստանը եվրոպական հայ գաղթականության մեջ ամենէն մեծը և ամենէն բազմահայն եղած է: այնքան ազդեցիկ եղան հոն հայերը, որ լեհերը Տերութեան մէջ տէրութիւն մը կը կարծէին մեզ և անոր առջէն առնել կը մտածէին», - գրում է Հր.Աճառյանը [1], էջ 115:

Լեհաստանի թագավորները հայերին իրենց երկրին կապելու, նրանց միջոցով վաճառականությունն ու արհեստները ծաղկեցնելու նպատակով հայերին տվել են կրոնական ազատություն, քաղաքական արտոնություններ: 1344 թ. Գազիմիր Գ թագավորը հայերին ինքնավարություն է տվել: Հայերը կազմել են առանձին վարչություն, օւնեցել են հատուկ հայ քաղաքագլուխ, որն էլ իրեն աջակից է ունեցել 12 հայ դատավորներ: Հայերը միայն վաճառականությամբ չեն զբաղվել, գինվորական, տերունական պաշտոններ էլ են զբաղեցրել,

շատ ընտանիքներ ազնվականության պատիվ են ստացել, ոմանք էլ թագավորի նրկորոշը լինելուն արժանացել, դարձել թագավորական թիկնապահներ: Հայերի մասնագիտությունը են դարձել թարգմանչությունը, արհեստների մեջ՝ հատկապես ասնդնագործությունը, ոսկերչությունը:

Հունգարիայում հայերը առաջին տեղն էին գրավում եզների վաճառականությամբ, հայտնի են դարձել նաև ձիաբուծության և կաշեգործության մեջ:

80-ական թվականներին Աստրաքանի վաճառականությունը միայն հայերի ձեռքում էր. նրանք զբաղվում էին չամիչի, ծիրանի, նուշի, չոր մրգերի և բամբակի արտահանությամբ:

Հնդկահայ գաղութի մասին խոսելիս ոգևորությամբ է խոսում Իսրայել Օրու, ինչպես նաև հնդկահայ վաճառական Էմին Հովսեփյանի մասին, որը Լոնդոնից Պետերբուրգ է գնացել, իր միլիոնները կայսրուհուն տրամադրել և առաջարկել Ղարաբաղի հայության ազատությունը 1771-ին Գրիգոր աղա Չաքիկյանը Էջմիածնում բացել է Էջմիածնի առաջին տպարանը, շուտով նաև թղթի գործարան: Ազգային ազատության տենչով վառված ջուղայեցի միլիոնատեր հնդկահայ Աղա Շամիր Սուլթանում Շահամիրյանը Մարդաստան բացել է հայկական դպրատուն, հրատարակել նվիրական ոգով մի այբբենարան, որից հետո «Նոր տետրակ» աշխատությունը, 1773-ին՝ «Որոգայթ» փառաց՝ գիրքը, որը ապագա Հայաստանի օրինագիրքն էր:

Հայերը կառավարական բարձրագույն պաշտոնների են հասել Բիրմայում: Հատկապես նշանավոր էր Մանուկյան գնդապետանը, որի «նահապետը Բիրմանիայի Արտաքին գործերի պաշտոնէությունը վարելով, մեծ ծառայություններ է մատուցել Բիրմանիայի կայսրության»[1], էջ 319: Նրա անդրանիկ որդին տակառապետի, իսկ կրտսեր որդին ծովապետի պաշտոն են վարել: Կայսերական պալատում պաշտոնյաներ էին նաև Մինաս Գրիգորը, Տեր Նաչատուրյանը, Ավդալ Ավդալյանը:

Հրաչյա Աճառյանը հնդկահայ գաղթականության վերջին ճյուղն է համարում Ավստրալիան: «Առաջին անգը, որ գաղթել է Աւստրալիա, Մելբուրն Մանուկյանց անուն Նոր Ջուղայեցին է, որ նրկու ընկերներով գնաց Մելբուրն» [1], էջ 335: Տեղացիները ատելությամբ էին լցված օտարների հանդեպ, և գաղթականները հաջողություն չէին ունենում: Հրաչյա Աճառյանը 1905-06 թ.թ. տեղի ունեցած հետաքրքիր մի դատ է ներկայացնում, որից հետո հայերին Ավստրալիայում բնակվելու արտոնություն է տրվում՝ ի տարբերություն ասիացիների: Հին նախնիքանցի Մարտիրոսը (Մարթին) Մելբուրնում մի անգլիացի ընկերոջ հետ տասնյակ տարիներ ոսկեհանությամբ էր զբաղվում, մեծ քանակությամբ ոսկի է գտարան տանում, հանձնում գործարանատիրոջը: Որոշված օրը անգլիացի ընկերը գնում է՝ մաքուր ոսկին ստանալու: Հրձա գործարանատիրը մերժում է տալ՝ փորձելով անգլիացուն համոզել, որ դավաճան հայ ընկեր է ունեցել: Դիմում են դատարան: Զանի որ Ասիայի գնդերը իրավունք չունենին Ավստրալիայում ապրելու, երեսն մեջտեղ է բերում Մարթինի հայ լինելու հանգամանքը: Դատարանը վճռում է, որ հայը 24 ժամվա մեջ հեռանա Ավստրալիայից: Սակայն մի անգլիացի փաստաբան կամովին բողոք է ներկայացնում, վերաբնություն պահանջում, բազմաթիվ նվիրապետան հնդկականների աշխատությունների վրա հիմնված պնդախոս ճառով ապացուցում, որ հայերը հնդկավրդակալան ցեղին են պատկանում, եվրոպացի են և իրավունք ունեն Ավստրալիայում ապրելու:

Եգիպտոսը նշանավոր կրթական կենտրոն էր: Ըստ խորհնացու՝ V դարում հայ թարգմանիչները նաև նրա մայրաքաղաք Ալեքսանդրիայի դպրոցներն են հաճախել: 640-ին արաբները տիրում են Եգիպտոսին: Արաբ բանակի հրամանատար Ամր-իպ-ալ-Ասին իր բարեկամ հայազգի ուրաջյալ զորավար Վարդանին նշանակում է Եգիպտոսի հարկապետ: Սա կահիրեի մեջ մի վաճառափողոց է շինում, որն իր անունով կոչվում է Սուրի Վարդան (Վարդանի շուկա): Հայերը Եգիպտոսում մեծ պաշտոններ են ստանում, նրանց մի մասը ուրանում է հավատը: XI դարում Եգիպտոսի մեծ վեզիրն էր Պատրը, որը նաև բանակների հրամանատարն էր, քաջ սպարապետ, փառավոր իշխան և պետության նեցուկը: Նա նորոգում է Լահիիրն մայրաքաղաքը, որտեղ նաև հայկական բանակ է նստում, որը նրբման պաշտպանում է հայությանը: Պատրը Եգիպտոսում կառավարում է 20 տարի և մահանում 1094 թ.: Նրան փոխարինում է որդին: 1135-37 թ.թ. Եգիպտոսի վեզիրն էր Վահրամ Պախլավունին: Մինչև 1167-ը Եգիպտոսի վեզիրները հայ էին: Այնուհետև՝ հատկապես մամլուքների շրջանում,

նգիպտահայ գաղութը «խնդհանում» է: XIX դարի սկզբներին նշանավոր էին հայ դերձակներն ու արծաթագործները: 1832 թ. Մեխմետ-Ալի փաշան օսմանցիների դեմ ապստամբում է և եգիպտոսը անկախ հայտարարում: Բանակցությունների մեջ մեծ դեր է խաղում Պողոս Բնյը, որի մասին «Երոտական լրագրերը վկայում են, թե ոչ մի երոտական խորհրդական կրնար այդպիսի կարևոր խնդիր մը այնչափ կարճ ժամանակէն լմցնել, ինչպէս այս խորագիտ և մեծահանճար հայը» [1], էջ 455: Այդ շրջանում նորից Եգիպտոսում ծնավորվում է ազնվական ու հարուստ հայ սերունդ, որոնց ղեկավարն էր Պողոս բնյը: Նա «արտաքին գործոց, վաճառականության գլխավոր և պաշտոնատարի, և՛ խորհրդականի անունով երկար ժամանակ կառավարել է երկրին արտաքին քաղաքականությունը» [1], էջ 455: Եգիպտահայերի մեջ «տիեզերական» հռչակ են ունեցել Արթին փաշան և Նուպար փաշա Նուպարյանը: Արթին փաշան 1834 թ. Եգիպտոսի գորապետի օգնականն էր, 1835-ին՝ տնտեսագիտության և թարգմանչության վարժարանի տնօնիչ, բացել է Բազմարվեստից վարժարանը, հետո հազարավանդի աստիճան աստացի է և Պետական ժողովի անդամ նշանակվել, ինքը անձամբ թարգմանել է եվրոպական օրենսդրական գրքերը և սովորեցրել Մեխմետ Ալի փաշային: 1839-ին փաշայի առաջին թարգմանն ու քարտուղարն է դարձել, 1841-ին իբրև պատգամավոր Փարիզ և Լոնդոն զնացել, 1844-ին Արտաքին գործոց և վաճառականության նախարար նշանակվել: Ստացել է նաև փաշայի տիտղոս, որը քրիստոնյաներին տրվող բարձրագույն աստիճանն էր:

Նուպար փաշա Նուպարյանը հայերենից բացի գիտեր թուրքերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, հունարեն և արաբերեն: Սկզբում արտաքին գործերի նախարարությունում էր, հետո դարձել է փաշաների անձնական քարտուղար, երկաթուղայինների ընդհանուր տնօրեն, հանրօգուտ շինությանց և արտաքին գործոց նախարար և, վերջապես, Եգիպտոսի նախարարավետ (վարչապետ): Նրան էր պատկանում Ալեքսանդրիայից մեկ ժամվա տարածությամբ հեռու գտնվող Ապուհումուս գյուղը, որտեղ մի քանի հազար օրավար հողի վրա բրինձ էր մշակում: Մեծ դիվանագետ ու քաղաքագետ էր, ունի նվիրդական հռչակ, կառուցել է տվել Կահիրե-Սուեզ երկաթուղին: Նրա փառքի պատկան են համարում Եգիպտոսի դատական վերակազմության գործը, քնիկ դատարանների բարենորոգումը: Ինքը հատուկ օրենսգիրք է կազմել, որով էլ առաջնորդվում էին: Եգիպտական ժողովրդի ամենամեծ պաշտպանն էր և վայելում էր մեծ ժողովրդականություն: Նուպար փաշան մահացել է Փարիզում 1899 թ: 1904 թ. Ալեքսանդրիայում կանգնեցրել են նրա արձանը:

Եգիպտահայերի առաջին կանոնավոր դպրոցը՝ Կահիրեի «խորենյան ազգային վարժարանը», հիմնել է վանեցի վաճառական Կարապետ Գալստյանը և ապահովել նրան՝ կտակելով 50 հազար ոսկու կալվածներ: Մատթեոս Նախկնդոս Իգմիրլյանը Եգիպտոսում Մահմանադրություն է հաստատել և օրենքը ամեն ինչից բարձր սահմանել: Եգիպտահայ գաղութում աշխույժ էր նաև ազգային կյանքը: Տպագրվում էին մի շարք թերթեր, նաև «Արտեմիս» ամսաթերթը, որ կանանց հարցին նվիրված առաջին հայ թերթն էր՝ օրիորդ Մարի Պնյլնյանի խմբագրությամբ: 1905-ին Պողոս Նուպար փաշան, որը հնարել էր էլեկտրական գութան և ճանապարհների հաղորդակցության և երկրագործության նախարարն էր, Կահիրեում բացել է երկրագործական առևտրական դպրոց: Նրա նախագահությամբ 1906-ին Կահիրեում կազմվել է «Հայկական բարձրորձական ընդհանուր միությունը»: Հիմնվել են նաև «Մանրագյան ուսումնասիրաց ընկերությունը», «Հասպուրական դպրոցասիրաց ընկերությունը», որոնք 1907-ին միացել և կազմել են «Միացյալ ուսումնասիրաց ընկերություն»:

XX դարի սկզբին եգիպտահայերի մեջ հայտնի էին Ալեքսանդրիայի բարձրագույն դատարանի նախագահ Կարապետ Կնյիսյանը, կառավարության գլխավոր երկրաչափ Միքայել Կնյիսյանը, Ալեքսանդրիայի խառն դատարանի անդամ Արթին Կնյիսյանը: Եգիպտոսի առաջին փաստաբանը թիֆլիսեցի տիկին Նաթալիա Միշնին էր, որը 1908-ին փաստաբանների կաճառ է ստեղծել [1], էջ 460-461:

Հայ գաղթականության պատմության մեջ քիչ գաղութներ են տևական կյանք ունեցել: Հրաշյա Աճառլյանը այդ տնտեսկետից առաջինն է համարում Սեբաստիայի գաղութը, իսկ նրա ժողովրդին բնութագրում է որպես հայության ամենամաքուր ներկայացուցիչներ՝ խաղաղ ու

պարկեշտ բնավորությամբ, մարդասիրությամբ, ազգասիրությամբ, ջերմեռակ բարեպաշտությամբ: Սեբաստիայի շրջանից են բժիշկներ Բունիաթ Սեբաստացին, Ամիրդովլաթ Ամասիացին, որը գրել է «Անգիտաց Անպետ» բժշկական գիրքը (1496), Մխիթար Աբբա Սեբաստացին՝ Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության հիմնադիրը, Սամվել Մուրատը՝ Հնդկաստանի նշանավոր բարեգործը և Վենետիկի Մուրադյան վարժարանի հիմնադիրը, և այլք:

«Հայ գաղթականությանը մեջ մեծագույնը և աշխարհի ամենէն հայաշատ քաղաքը Պոլիսն է, որ նախ Բիզանդիոն անունը կը կրէր» - գրում է Հր.Աճառյանը [1], էջ 585: Նա նշում է, որ հայերը հույների հետ բարեկամ ու դաշնակից են եղել վաղուց, իսկ սկսած IV դարից հայերից շատերը ուսանելու նպատակով էին գնում Աթենք ու Պոլիս, իսկ «Ե դարուն յարաբերությունները ավելի կընդարձակուին, և Պոլիսը հայ թարգմանիչներու ուսումնավայրը կը դառնայ» [1], էջ 586: Աճառյանը գրում է, որ 990 թվի մեծ երկրաշարժից փլվել էր նաև Սուրբ Սոփիայի գմբեթը: Հույն ճարտարապետները չեն կարողացել այն վերակառնել: Տաճարի գմբեթը նախագծել ու առաջինից էլ ավելի կայուն ու գեղեցիկ (31 մետր տրամագծով) կառուցել է հայ անկանի ճարտարապետ Տրդատը:

Աճառյանը Պոլիս հայ գաղթականության հունական շրջանը հասցնում է մինչև 1452 թիվը. «Հոս կը վերջանայ Պոլսոյ հայ գաղթականության պատմության առաջին շրջանը և կկսի երկրորդը՝ Օսմանեան շրջանը» [1], էջ 598: Դրա սկիզբը դրվում է 1453 թ., երբ Սուլթան Մուհամմետ Բ-ն գրավում է Պոլիսը: Ղալաթիան, որ առաճիկն եվրոպական բերդաքաղաք էր, կամոլիս անձնատուր է լինում: Սուլթանը այդ երկու մեծ քաղաքների պարիսպները քանդել է տալիս և Փոքր Ասիայում եղած օսմանցիներին հավաքում Պոլսում: Քաղաքի անունն էլ փոխում, դնում է Իսլամպոլ (այսինքն՝ տաճիկը շատ): Սուլթանը Փոքր Ասիայից Պոլիս գաղթած հայերին ևս պատվով է ընդունում, արտոնություններ տալիս, առաճիկն թաղամասեր հատկացնում, արտոնում ազգային եկեղեցիներ ու դպրոցներ կառուցել և հորդորում նպաստել Օսմանյան կայսրության կառուցմանն ու ամրապնդմանը: «Հայասեր Սուլթանը քանի մը տարիէն Պրուսա գնաց. հոն գտնելով հին բարեկամ Յովակիմ եպիսկոպոսը՝ վեց տուն ազնուական հայոց հետ Պոլիս տարաւ և շնորհեց իրեն պատրիարքական Փաթրիկ տիտղոսը (1461 թ.): Այսպէս սկսաւ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, որուն իշխանութիւնը կը տարածուէր այն ժամանակ այնչափ տնդ միայն, որչափ կը տիրէր Ֆաթիխ»: «Յովակիմ Ա Պրուսացի (1461-1478) կազմակերպեց Պոլսահայոց առաջին համայնքը, որ պաշտօնապես կոչուեցաւ Այլը Ճէմաթը (վեց հասարակություն)» [1], էջ 600:

XVIII դարում Պոլսի հայկական թաղերի թիվը հասնում էր 20-ի, այդքան էլ եկեղեցիներ, դպրոցներ և այլն: Իրար նն հաջորդում հարյուրավոր պատրիարքներ, որոնցից ամենաառաջադիմականն ու ազգամկերը Մկրտիչ Նրիմյանն էր, որի անվան հետ է կապված «թղթն շերմի» պատկերավոր արտահայտությունը: Գովեստով է խոսում պատրիարք Մատթեոս Իգմիրլյանի (պոլսեցի) մասին, որը «երկաթն պատրիարք» տիտղոսին էր արժանացել:

1860-1880 թ.թ. Հր.Աճառյանը Պոլսի մտավոր ու հասարակական կյանքի դարազրկումն է համարում: Իրենց գործունեությունն են ծավալում բազմաթիվ գործիչներ, գրողներ, թերթեր, թատրոններ, դպրոցներ, տպարաններ, ընկերություններ: Պոլսի հայերը մեծ դեր են խաղացել օսմանյան տնրության մեջ: Թուրքիան չորս հիմնական հպատակ ազգ է ունեցել: Քրդերը՝ իբրև բարբարոս, բուլղարները՝ իբրև խղճով պարտիզան, հույները՝ իբրև պետական լեզուն սովորելու մեջ անընդունակ, չեն մասնակցել պետական գործերին: Ասպարնդը մնացել էր հայերին: XIX դարում Օսմանյան պետության ելմանական մասը հայերն էին ղեկավարում: Ընդհանուր մարալին հասույթը հանձնված էր Տյուզյան Հովհաննես Չելեպիին, վառողպետությունը ժառանգաբար Տադյանց ձեռքում էր: Արքունի պալատի և պետական պաշտոնյաների տների հաջի մատակարարողները XVII դարից նույնպես հայերն էին, իսկ քանակի հաջի մատակարարողները՝ Նորատուկյանները: Պետության գանձարանի տնօրենությունը հանձնված էր Տյուզյանց, որոնք առաջ արքունի ոսկերչապետ էին, հետո էլ՝ Պեղգյան Հարություն ամիրային: Սուլթան Մահմուտը նույնիսկ իր պատկերը, որ բարձրագույն նշանն էր, նվիրել էր նրան, տնտեսության էր գնացել հիվանդ ժամանակ, ծալսյալ մասնակցել նրա հուղարկավորությանը: Հովհաննես Պեյ Տադյանը Պեյգուլի թղթի գործարանի վերատեսուչ է

աշխատել, Էյուպի մանածի գործարանի տնտւոյ, այնուհետև Ագետլիքի վառողապետ: Նա հնարել է հրացանի երկաթները ծակելու մեքենա: Նրա ղեկավարությամբ են շինվել Պեյգեզի կաշվի, Նիկոմեդիայի չուխայի, Հերքերի մետաքսեղենի, Ջնյոնի Պուրնուի երկաթ ձուլելու և տպանդի գործարանները: Արքունի ճարտարապետությունը հանձնված էր Մերվեյան ճանիկ ամրապինի, հետո՝ ժառանգաբար Պալյանների նշանավոր գեղին: Փաստորեն հայերը կամ նախարար էին, կամ էլ օգնական, խորհրդական: Երկրի հարկահավաքը հայ էր: Արքունի ղեկավարն համալսարանի ղեկավարը և գլխավոր դասախոսները հայ էին: Հարություն փաշա Տառյանը արտաքին գործերի նախարարության խորհրդական անունով վարչին էր, Պետրոս Գոյումճյանը՝ հանքերի և անտառների վերատնտիւր: Արհեստի, ներկագործության, վաճառականության և արվեստի մեջ ևս հայերը մեծ դեր ունեին: Արքունի հրդեհաշէջ խմբի քրեանները պատրաստում էր Նիկողոս աղան, Գավաֆյանը հնարել էր ծովը վառելու նոր հունական հուր, տպարանապետ Պաղտատյանը՝ բազմագույն տպագրությունը, Թազվոր Մելլոյանը՝ խոտոր ծայնագույցը: Ընդամաքումը գրեթե հայկական արվեստ էր, Պուլի նշանավոր բժիշկները հայեր էին, ծաղկի պատվաստն էլ հայերի գյուտն էր: Պոլսում գործում էր մի հիվանդանոց՝ «արժանի ամեն ազգի նախանձը շարժելու. ունի 5257 քառակուսի մէթր տարածություն (յետոյ բարձրացաւ 35000 քառ. արշին) բազմաթիւ բաժանմունքներով ինչպէս՝ եիւրանոց, յիմարանոց, անկելանոց, ծերանոց, արհեստանոց, դեղարան, մոսարան ևն. կը խնամէ 1100-է ամէկ թշուառներ» [1], էջ 635: Հայերը գերազանցում էին նաև փաստաբանության և դեղագործության մեջ: «1860-ին ֆուտա և Ալի փաշաները մտածած էին տաճկական հանելուկային գրերը թողուլ և պաշտօնական գիր ընդունիլ հայերէնը: Մեծ եղաբորոս Րնչիտ փաշան սորվեցաւ հայ գիր, որպէսզի տարածէր թրքոց մէջ: Կ'ըսուի, թէ օսմանեան երեսփոխանական ժողովին ալ նույնը ընդունուած էր, բայց ազգային փառասիրութիւնը կամ ժողովին շուտ փակումը յետոյոց զայն» [1], էջ 643: Ժողովրդական բանաստեղծության՝ աշուղության, և մանկավարժության մեջ ևս հայերը մեծ դեր ունեցան, նույնիսկ տաճկերեն առաջին եվրոպական ոճով դասագրքերը հայերն են կազմել:

Վենետիկի գաղութական հայերի մեջ Հր.Աճառյանը առաջնացանում է Անտոն Սուրյանին, որը 1559-ին հնարել էր ծովի հատակը բերելու և մարքելու մի մեծ գործը: Նա կարողացել էր ծովը ընկղմված մեծ գիմվորական նավը հանել, մարքել Վենետիկի նավահանգիստը, իսկ 1570-ին հնարել էր նոր տնակ թնդանոթ: 1575-77 թվերին Իտալիայի խոլերայի համաճարակի շրջանում Սուրյանը մի ղեղ էր հնարել ու նրանով փրկել շատերի կյանքը:

Փարիզի սրճարանային կյանքի հիմնադիրը հայազգի Հարությունն էր, որը 1671 թ. Սեն Ժերմեն տոնավաճառում բացել էր առաջին սրճարանը: 1798 թ. Փարիզում Արևելյան լեզվաց վարժարանում, Նապոլեոնի կարգադրությամբ բացվել էր հայերեն լեզվի դասընթաց, որի պատասխանատուն էր նշանակվել Շահան Զրպետը: Նապոլեոն Ա-ն շատ հայ թիկնապահներ և օգնականներ է ունեցել, որոնց մեջ նշանավոր են եղել Ռուստամը (կամ Ռուբան), Միր Դավիթը և Մուրատը: Փարիզում հայ ուսանողների սիրած մասնագիտությունը բժշկությունն էր: Վասկապեն նշանավոր էր Հովսեփ Մելլոյան Պեյրանը: Նա միակ հայն էր, որ ընտրվել էր Փարիզի բժշկական ակադեմիայի անդամ, դարձել Պատվո լեզնոնի ապետ, հնարել նոր վիրաբուժական գործիք ու ղեղ, որն էլ կոչվել են նրա անունով, ընտրվել բժշկական համալսարանի դասախոս: Հր.Աճառյանը հիշատակում է նաև Երվանդ Մանվելյանին, որը գտել էր կատաղության միկրոբը, Դր.Հազարապետյանին՝ կուրյ բժշկին, որը սրտի հիվանդությունների հայտնի մասնագետ էր և, հակառակ իր կուրությանը, ճիշտ որոշում էր հիվանդությունը և դեղատոմս գրում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեծ հռչակ էր հանել Ֆրանսիայի հայ կամավորների բանակը, որ «Հայկական լեզնոն» անունն էր ստացել: Ֆրանսիայում հայերը մտցրել և զարգացրել են հատկապես գորգագործությունը և մետաքսն հյուսվածքների արտադրությունը: Պոլսեցի Միհրան Գավափաճյանը Մարսելում հայկական ջանասիրությամբ ոչնչից ստեղծել էր սնվական դեղատոմս, թղթի գործարան, միաժամանակ Գարիգի Արևելյան լեզուների վարժարանում դասավանդել տաճկերեն:

«Մինչդեռ Գերմանիան եղել է շուսահայ ուսանողների լեկտորնավայրը, իսկ Ֆրանսիան՝ տաճկահայ ուսանողների, ընդհակառակը, Շվեյցարիան երկու կողմի ուսանողութեան էլ ասպնջական է եղել միշտ, որովհետև Շվեյցարիայում թե՛ ֆրանսերենը և թե՛ գերմաներենը զուգընթաց են» [1], էջ 728: Հայ ուսանողներից նշում է Հարություն Արևելյանին, որը կարողացել

է դառնալ քիմիայի պրոֆեսոր Յյուրիլիսի համալսարանում, վարել զանազան պետական պաշտոններ, իսկ 1883-ին նոյն է Յյուրիլիսի ցուցահանդեսի վարիչը, 1896-ին քարձրացել է Մասիսի գազաթը: 1887-ին Ժնևում հիմնադրել է Հնչակյան հեղափոխական կուսակցությունը, որը հետո փոխադրվել է Լոնդոն:

Բնիկայում Տիրան Սեֆերյանը հնարել է մի տմնակ դիտակ, որով կարելի է մինչև 20 մմ հաստությամբ մետաղն ամանների ներսը դիտել: Թագավորական հրամանագրով պարտադր էր նրա գործածությունը խտացած գազի հետ գործ ունեցող բոլոր հաստատությունների համար:

Ամերիկայում ևս գաղթական հայերը որոշակի ներդրումներ ունենին: Բժիշկ Տառայանը հայկական մածուներ ներդրել է բժշկության մեջ, կառավարության կողմից ստացել մածուների վաճառման մենաշնորհ: Նրան հետևել է բժիշկ Յադուպյանը: 1902-ին Ֆրեզնոյում Սեդրակ Մարալյանը հնարել է նրկու մեքենա՝ մեկը չամիչ չորացնելու, նրկրոդը՝ ծառից պտուղ հավաքելու: Ամերիկյան թոթադրամի հնարողը նոյն է Թովմաս անունով մի հայ, որն էլ նոյն է Օհայոյի կառավարիչն ու ֆինանսների նախարարը: Բյուզանդ Նշկյանը անասունների սնուցանելու նոր մեթոդ է մշակել, իսկ մշեցի Մելքոն Մարգարյանը երեք գյուտ է արել, որոնք «յեղաշրջին նրկաթուղաց վագոնի անիւներու շինութեան գործը» [1], էջ 760: Հարավային Ամերիկայում խաբերդոցի բժիշկ Վ.Օսկյանը հնարել է շերամի գունավոր մետաքսը՝ տասնութ զանազան գույներով: Բժիշկ Լևոն Գասպարյանը մեռած մարմինը քարացնելու գյուտն է արել, իսկ բժիշկ Միքիան Գասպարյանը ճառագայթներով բուժման ամենամեծ մասնագետն էր:

Հր.Աճառյանի «Հայ գաղթականության պատմությունը» պատմական դասեր է տալիս մեզ, հիշեցնում, որ նույնիսկ նրբեմնի բարգավաճ ու ծաղկուն գաղթավայրերը տեղական չեն եղել, և հայերն այլ երկրներում լավագույն դնաքերում օտար լեզվով խոսող, տվյալ երկրի առաջնությանը խթանող մարդիկ են: Կարևոր է դա հասկանալ հատկապես մեր պատմության արդի փուլում: Ինչպես նշում է պրոֆ. Հովհ. Բարսեղյանը, «այս գիրքն ընթերցողը պակաս չի գգա նաև գաղթների պատճառ դարձող նրկապատկությունների, թշնամանքի ու դավաճանության, օտարապաշտ ու ազգութագրության, եկեղեցական աթոռակալի, կուսակցական պաշտոնավորության, նրբեմնի նույնիսկ մատնիչության՝ անվանապես բերվող բազմաթիվ օրինակների» [1], էջ 6:

Այսպիսով՝ Հր.Աճառյանը՝ լեզվաբանական մի շարք գիտաճյուղերի սկզբնավորողը, խորահնուտ ու բարեխիղճորեն ուսումնասիրել է նաև հայոց պատմությունը, հայկական գաղթօջախները, առաջիններից մեկը ներկայացրել հայերի ներդրումներն այդ երկրներում:

Резюме

Гр.Ачарян, который является основателем некоторых лингвистических учений, один из видных исследователей истории армянского народа и его миграции (переселения). В статье представляется книга “История армянской миграции” (768 с.), которая характеризует пятьдесят восемь армянских колоний, сформированных на разных континентах мира, а также заслуги армян в разных странах.

Գրականություն

1. Հր.Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002:
2. Հր.Աճառյան, Հայոց պատմություն՝ հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, Ե., 2004:
3. Հր.Աճառյան, Այսպիսի հուշերից, Ե., 1967:
4. Խ.Բադիկյան, Հրապա Աճառյան մարդը և գիտնականը, Ե., 2005:

ԱրՊՀ, հայոց լեզվի և նրա դասականության մեթոդիկայի ամբիոն